УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

Исраилова Д.А.
филология илимдеринин кандидаты,
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

КӨРКӨМ ТЕКСТТИН УЛУТТУК ЖАНА МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН ЧАГЫЛДЫРУУДАГЫ ЛИНГВОМАДАНИЙ КОД ЖАНА МЕТАФОРАЛЫК СФЕРАЛАР

Исраилова Д. А.
кандидат филологических наук
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ЯЗЫКОВОЙ КОД И МЕТАФОРИЧЕСКАЯ СФЕРА В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Israilova D. A.
candidate of philological sciences
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

LANGUAGE CODE AND METAPHORICAL SPHERE IN NATIONAL CULTURAL FEATURES OF THE LITERARY TEXT

Аннотация. Тексттин көркөмдүк дараметин ачууда сөзсүз түрдө метафоралар чоң роль ойнойт. Тилдик изилдөөлөрдөгү лингвомаданий коддун жана метафоралык сфералардын изилдениши замандын талабы болуп турат. Макалада тексттин улуттук жана маданий өзгөчөлүгүн артыруудагы алардын ролун ачып берүүгө аракет жасалды.
Негизги сөздөр: трансфера, код, мегасфера, метафоралык картина, метафоралык модель
Аннотация. Метафоры, безусловно, играют большую роль в раскрытии художественного потенциала текста. Изучение языкового кода и метафорической сферы в лингвоведении является требованием времени. В статье предпринята попытка раскрыть их роль в повышении национально-культурной специфики текста.
Ключевые слова: трансфер, код, мегасфера, метафорическая картина, метафорическая модель.
Abstract. Metaphors certainly play a major role in revealing the artistic potential of the text. The study of language code and metaphorical sphere in linguistics is a requirement of the time. The article attempts to reveal their role in increasing the national-cultural specificity of the text.
Keywords: transfer, code, megasphere, metaphorical picture, metaphorical model.

Тил менен маданияттын карым-катнаш маселеси мындан бир нече жыл мурун лингвисттердин эмгектеринде жазылып келсе да, бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек. 20-кылымдын 2-жарымында маданият тил менен кантип коддолгон, кайсы тилдик кубулуштар кайсы маданий маалыматты алып жүрөт жана башка суроолорго жооп берүүгө багытталган жаңы илим – лингвомаданият таануу илими пайда болду.

Лингвомаданият таануу – улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү тилдик жагдайда изилдөөчү илим. Лингвистикалык изилдөөнүн бул чөйрөсү лингвистикалык маданиятты изилдөөчү этникалык топтун материалдык жана руханий өзгөчөлүгүн көрсөтө алган объект катары көрсөтөт [2,79.]. Лингвомаданий код жана метафоралык сфералар темасы маданий лингвистикада жана этнолингвистикада активдүү изилденип келүүдө. Көптөгөн окумуштуулар белгилеп кеткендей (М. Л. Ковшова, В. А. Маслова, В. Н. Телия, С. М. Толстая ж.б.) улуттук тилде камтылган улуттук маданий маалымат сөздүн семантикалык түзүлүшүндө, ички формасында коддолот, демек, вербалдашкан маданий феномен болуп саналат.

«Лингвистикалык компетенттүүлүктүн маданий компетенттүүлүккө айланышы маданий код категорияларындагы тилдик белгилерди чечмелөөгө негизделет» [9,277].

Маданияттын динамикалык өнүгүшү бүтүндөй элдин тарыхый, социалдык, маданий өнүгүү процессинде адамдардын жүрүм-турумунун белгилүү бир эрежелеринин (үлгүлөрүнүн) пайда болушун жана өзгөрүшүн билдирет. Лингвомаданий код моделдөө системасы болуп саналат, анткени ал кандайдыр бир болмуш чөйрөсүнүн структуралык аналогиясын (моделин) камтыйт, анын ички мыйзамдарын ачып берет жана аны түшүнүүгө жардам берет. Лингвомаданий код адамдын жүрүм-турумуна тигил же бул даражада таасирин тийгизгендиктен, жөнгө салуучу система болуп саналат.

Жалпысынан этнолингвистика менен лингвомаданият таануунун алкагында маданий коддор системалык метафора аркылуу каралат, мында «мотивациялоочу бирдиктердин системасы толугу менен чындыктын башка чөйрөсүнө өтүп, экинчи даражадагы номинативдик функцияны алат» [8.5]. Бул, биздин оюбузча, «маданият коду» терминин коддон – семиотиканын негизги түшүнүгүнөн айырмалайт. Маданий коддоо боюнча ар кандай көз караштарды эске алуу менен, бизге маданий коддун эң туура аныктамасын окумуштуу В. А. Маслова аныктап бергендей болуп көрүнөт, ал Е.С. Кубряакованын «контейнердик» концептуалдык метафорасына таянып, кодду маданий мейкиндик экендигин айтып, ар түрдүү тилдик субъекттер ар кандай маданий маанилерди алып, өздөрү менен толтуруп, ошону менен код түзүүчү «контейнер» экендигин далилдейт, б.а., коддор өзүнө маданияттын белгилери эмес, менталдык мейкиндикке кирген бирдиктерди камтышы мүмкүн. Мисалы, жолдо жаткан таш жөн эле табигый нерсе болуп саналат, ал эми аны көрүстөндөгү нерсе катары кабыл алса анда маданияттын белгиси – эстелик болуп эсептелинип калат.

Маданий коддор – бул дүйнөнү түшүнүү процессиндеги адам ээ болгон улуттук-маданий маанилерди алып жүрүүчү белгилердин системасы. Бир улуттун тарыхый-маданий өнүгүү процессинде бара-бара калыптанып, архетиптер жана элдин өткөндөгү тарыхы жөнүндө маалыматтарды топтоо менен маданий код түзүлөт. Убакыттын өтүшү менен тилдик белгилерде чагылдырылган маданий код тил коомчулугунун мүчөлөрү дүйнөгө көз чаптырган жолго, призмага айланат. Тилдик формаларда бекитилген мындай призма баарлашуунун тааныш каражаты гана болбостон, маалыматты кийинки муундарга берүү ыкмасына да айланат. Бул учурда окумуштуулар төмөнкү жагдайларга көңүл бурушат: биринчиден, улуттук тилдин формаларында камтылган улуттук-маданий маалыматтар сөздүн семантикалык түзүлүшүндө, лексемалардын айкалышында, фразеологиялык, паремиологиялык жана синтаксистик каражаттарда катылган жана коддолгон; экинчиден, улуттук маданий код тилде ишке ашырылган маданият фактысы жеке адамдын менчиги эмес, бүткүл коомдун менчиги болуп саналган шартта келип чыгат, ошонун аркасында аны эл өкүлдөрүнүн көпчүлүгү активдүү пайдаланышат[7.253].

Заманбап илимде төмөнкү негизги метафоралар же маданий коддор эң кеңири изилденип келет: фитонимикалык, зооморфтук, тамак-аш, предметтик коддор. Көптөгөн илимий эмгектерде «өсүмдүк дүйнөсү → адам», «жаныбарлар дүйнөсү → адам», «объект → адам», «тамак → адам» сыяктуу метафоралык трансферлер изилдөөнүн негизги предмети болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мына ушундан төрт маданий коддун актуалдуулугу келип чыгат: фитонимикалык, зооморфтук, артефакттык жана тамак аш коду. Жогоруда аталган коддорду кыргыз элинин байыркы оозеки чыгармачылыгынан баштап азыркы мезгилдеги көркөм чыгармаларына чейин жолуктурууга болот. Ансыз чыгарма көркөмдүк деңгээлине чыга албайт. Дүйнөнүн метафоралык картинасын биз дүйнөнүн лингвистикалык картинанын фрагменттүү проекциясы катары, тигил же бул этностун же инсандын улуттук аң-сезиминде орун алган дүйнө жөнүндөгү аналогдук-ассоциативдик идеялардын жыйындысы катары түшүнөбүз.

Белгилүү бир тилдик жана маданий коомчулуктун тарыхый өнүгүү процессинде дүйнөнүн метафоралык картинасы акырындык менен өзгөрүп турат, ошондуктан болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн мүнөзүн аныктоо үчүн аны эволюциянын ар кандай этаптарында изилдөө зарыл. Дүйнөнүн метафоралык сүрөтү лингвистикалык гана эмес, адамдын физикалык, сезүү жана маданий тажрыйбасынын негизинде түзүлгөн дүйнөнүн концептуалдык картинасы менен да тыгыз байланышта. Тил, анын ичинде анын метафоралары дүйнөнүн концептуалдык картинасында болгон билимди вербалдаштырып, сактап,

толуктап, муундан муунга өткөрүп берет. Метафоралар, биз билгендей, тил чөйрөсү менен гана чектелбейт – адамдын ой жүгүртүү процесстеринин өзү негизинен метафоралык мүнөздө болот (М. Бердсли, М. Блэк, М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Редди, А. Ричардс, М. Тернер, Дж. Фоконье, А. Вежбицкая, Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Н. Н. Болдырев, О. И. Глазунова, И. М. Кобозева, Е. С. Кубрякова, А. П. Чудинов ж.б.). Бул өңүттөн алганда, метафора реалдуулукту сүрөттөөнүн каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу катары берилет, ошондуктан метафоралар тигил же бул этностук топтун концептуалдык чөйрөсүнө, ал эми жалпысынан – чагылдыруунун жалпы концептуалдык системасына кирет. Чындыкты чагылдыруунун спецификалык формасы катары дүйнөнүн метафоралык сүрөтү дүйнөнүн сүрөттөрүнүн башка түрлөрү менен байланышта болот. Ал адамзат коомунун өнүгүүсүнүн ар кандай этабында бардык атайын илимдер тарабынан иштелип чыккан дүйнө жөнүндөгү илимий билимдердин жыйындысы катары дүйнөнүн илимий картинасы менен кесилишет, анткени терминдердин түзүлүшүнүн негизин көп учурларда метафоралоо түзөт. Илимий билимдердин эволюциясынын азыркы этабы моделдөө идеяларынын интенсивдүү өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Моделдөө, адатта, бир объекттин моделинин касиеттерин жана структурасын изилдөөнүн негизинде анын моделин куруу аркылуу объекттин же кубулуштун касиеттерин түшүндүрүү катары кызмат кылат. Реалдуу объекттер ушунчалык көп кырдуу жана татаал болушу мүмкүн, ошондуктан аларды изилдөөнүн эң эффективдүү жолу көбүнчө реалдуулуктун белгилүү бир фрагментин бир аз жөнөкөйлөштүрүлгөн формада чагылдырган моделди түзүү жана аны комплекстүү изилдөө болуп саналат. [6. 40].

Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдө «метафоралык модель» термини ар кандай мааниде түшүндүрүлүп келүүдө, ушуга байланыштуу моделдөөнүн параметрлерин тандоодо, метафоралык моделдерди сыпаттоо жана классификациялоо принциптеринде жана аларды түзүүчү компоненттерди тандоодо карама-каршылыктарды байкайбыз. Бир катар илимпоздор (Г. И. Кустова, В. Н. Телия, Н. П. Тропина) «маңызы боюнча метафора сөз сыяктуу эле бир эле функцияны аткарган үлгү» деп эсептешет. [9.180]. Метафораны моделдөөчү объект катары изилдөөнүн мындай мамилеси Ю. Д. Апресян, Д. Н. Шмелев, А. А. Тараненко жана башка окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан регулярдуу полисемия теориясына негизделген. Алардын пикири боюнча, мааниси жакын сөздөр көбүнчө экинчи даражадагы маанилердин бир түрүнө ээ болот, ошондуктан каралып жаткан сөздөрдүн баштапкы (түз) жана экинчилик (каймана) маанилеринин типтүү катышы тиешелүү башка сөздөрдүн маанилерин өзгөртүүгө үлгү боло алат. А. П. Чудинов «метафоралык модель» терминин «Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде орун алган, семантикалык жактан баштапкы жана экинчи даражадагы маанилердин байланышында орун алып, жаңы маанилердин пайда болушуна үлгү болот» деп түшүнөт. Дж. Лакофф жана М. Джонсон «метафоралык модель – бул өзүнүн эне тилинде сүйлөгөн адамдын аң-сезиминде болгон жана өнүгүп жаткан концептуалдык чөйрөлөр ортосундагы байланыштын схемасы» деп эсептешет [6.56].

Метафоралык моделди изилдөөдөгү ар кандай ыкмалардан улам аны түшүнүү эки ача болуп көрүнөт, бирок, бардык олуттуу айырмачылыктарга карабастан, окшош жагдайларды, анын ичинде метафоралык моделдөөнүн негизги түшүнүктөрүнүн бирдиктүүлүгүн жана изилденүүчү багыттардын жалпылыгын, б.а. метафоризациянын булактары жана багыттары экенин белгилеп кетүүгө болот. Ошентип, универсалдуу жалпы тил модели катары метафораны комплекстүү талдоо «метафоралык модель» жөнүндө жалпы түшүнүк калыптанганда пайда болот б.а. семантикалык жана когнитивдик мамилелерди айкалыштыруунун натыйжасында гана деген тыянак чыгарууга болот. Ошол эле учурда, заманбап метафоралык система узак эволюциянын натыйжасы экени баарыбызга белгилүү. Мындан тышкары, аны уюштуруунун жана иштешинин өзгөчөлүктөрү негизинен анын өнүгүүсүнүн мурунку этаптарында б.а. байыркы тенденциялар менен аныкталат.

Демек, лингвомаданияттын ар кандай этаптарында метафоралык моделдердин иштөө өзгөчөлүктөрүн изилдөө тиешелүү доорлордогу менталитеттин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана эң байыркы когнитивдик механизмдерди аныктоого гана эмес, метафоралык моделдердин эволюциясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылгандардын баары диахрондук мета-

форологиянын методологиялык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын аныктайт – тигил же бул тил маданиятындагы метафоралык моделдердин динамикасын талдоого багытталган багыт.

Тил өзүнүн бүткүл тарыхында элдин кулк-мүнөзүнүн жана үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңирип алат, ошондуктан маданияттын улуттук спецификалык компоненттеринин ичинен биринчи орунду ээлейт.

Көркөм тексттеги маданий код – бул анын идеяларын жана концепцияларын ачууда баалуулукка жана мааниге ээ болгон татаал артефакт. Демек, бул артефакттын аксиологиялык *(Аксиология – баалуулук, нарктуулук жана бийик дөөлөттөр жөнүндөгү илим)* багыты, функционалдык туруктуулугу жана убакыттын узактыгы менен шартталат. Адабий дискурстагы эң көп жыштык тарыхый-маданий, этномаданий, мейкиндик, диний-культтук, аймактык коддор сыяктуу маданий коддор менен көрсөтүлгөн. Лингвистиканын ар бир багытында лингвомаданий коддор ар кандай максатта колдонулуп, ар түрдүү кызматтарды аткарып калат. Көркөм текстте лингвистикалык каражаттар аркылуу жазуучунун дүйнөдөгү жеке картинасы чагылдырылат, анткени текстти жазып жатканда ал белгилүү бир маданий мейкиндикте болуп, ага олуттуу таасир тийгизет. Ошентип, көркөм текст маданияттын булактарынын бири катары иштей алат, анткени анда бай маданий маалыматтар камтылган, демек, анда улуттук-маданий өзгөчөлүктөр ачык-айкын көрүнүп турат. Жалпы маданий мурастын олуттуу бөлүгүн көркөм тексттер түзөт. Маданият кубулуштарынын системасында көркөм текст чоң роль ойнойт. Дал адабий текстте элдердин эскирген маданий салттары " шифрленген".

Тил илиминин көз карашынан алганда, көркөм текст көп кырдуу көрүнүш. Көптөгөн кылымдар бою ал илимпоздордун көңүлүн буруп, лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектисине айланган. Башка илимпоздор адабий текстти маданият менен ажырагыс байланышта деп эсептеп, аны белгилүү бир этностун маданий маалымат алып жүрүүчүлөрүнүн бири катары көрсөтүшөт. Окумуштуу Б. А. Маслова текстти лингвомаданият таануунун алкагында карап мындай дейт: «тил илими менен маданият таануунун ортосундагы түйүн, анткени текст тилге таандык жана анын эң жогорку баскычы, ал эми текст маданияттын формасы болуп саналат» [7. 53].

Н. Б. Кулибина «Адабий текст — бул өзү үч маданий объект болуп саналат. Биринчиден, көркөм адабият анын эң маанилүү компоненти катары элдин бүткүл турмушун, анын ичинде маданиятты чагылдырат. Экинчиден, тил – көркөм текстти түзүүчү материал – эң маанилүү маданий кубулуштардын бири. Үчүнчүдөн, көркөм текст көркөм чыгарма катары өзү маданияттын артефакты болуп саналат» [5. 37].

Жогорудагы аныктамаларга таянып, биз адабий текст текстте сүрөттөлгөн автордун дүйнөсүнүн сүрөтү гана эмес, ошондой эле маданий феномен деп тыянак чыгарууга болот. Ошентип, автор белгилүү бир маданий мейкиндикте болуу менен аны курчап турган чындыкты, тактап айтканда, күнүмдүк турмуштун өзгөчөлүктөрүн, адеп-ахлактык жана социалдык көйгөйлөрдү, ошондой эле тарыхый-маданий салттарды көркөм формада чагылдырат. Көркөм тексттин негизин тилдик каражаттардын жардамы менен улуттук өзгөчөлүккө ээ болгон маданий компоненттердин сүрөттөлүшү түзөт, ошондуктан текст улуттук-маданий маалыматтын булагы, ошондой эле улуттук менталитеттин экспоненти катары кызмат кылат. Адамдар үчүн эң маанилүү кубулуштардын жана түшүнүктөрдүн аталышы катары кызмат кылган сөздөр метафоралык трансферге дуушар болушат: өсүмдүктөр, жаныбарлар, тамак-аш, эмгек куралдары, кийим-кече жана башка буюмдар.

Тил илиминде көптөгөн окумуштуулар метафоралык сфераларды ар кандай өңүттө изилдеп келүүдө.

Окумуштуу Ж. А. Вардзелашвили метафораларды талдап, төмөнкү семантикалык сфераларды аныктайт: «Адам», «Объект», «Физикалык дүйнө (жаратылыш объекттери)», «Жаныбар», «Абстракттуу түшүнүктөр», «Адамдын психикалык ишмердүүлүгү».

Ошентип метафоралык процесске катышкан сөздөр белгилүү бир семантикалык чөйрөнүн субтитрлери менен бириккен тематикалык топторго бөлүнөт: «Объект → Предмет», «Объект → Адам», Объект → Физикалык дүйнө» «Объект → Абстракттуу түшүнүктөр», «Жаныбар → Адам», «Адам → Адам» ж.б. [1.19].

Дагы бир катар окумуштуулардын изилдөөсүнө таянып, жалпыланган тематикалык топторду байкоого болот: «Объект → Коомдук көрүнүш», «Физикалык кубулуш → Субъект», «Физикалык кубулуш → Абстракттуу түшүнүк», « Психикалык кубулуш → Физикалык кубулуш», «Абстракттуу түшүнүк → Психикалык феномен» ж.б. Бул классификацияда негизгилери катары жансыз дүйнөгө тиешелүү «Объект», «Физикалык кубулуш», «Психикалык феномен», «Социалдык феномен»,«Абстракттуу түшүнүк».

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен ар бир модель семантикалык жактан жакын сөздөрдүн маанилерин трансформациялоо мүмкүнчүлүгүн алдын ала белгилей турганын белгилейбиз. Моделдөө ар кандай принциптерге негизделиши мүмкүн, ал тиешелүү түрдө моделдердин сыпатталышынын жана классификациясынын мүнөзүндө чагылдырылат.

Метафора – бул стереотиптик образ, анын жардамы менен дүйнө жөнүндөгү тажрыйба жана билим уюштурулат. Адамдын элестүү ой жүгүртүүсү ага бейтааныш болгон курчап турган чындыкты чыгармачылык менен кабыл алууга жана ар кандай сезимдер менен кабыл алынган аймактардын ортосундагы окшоштуктарды орнотуу аркылуу объекттерди аныктоого гана эмес, конкреттүү жана абстракттуу нерселердин ортосундагы жалпылыкты да кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Метафоралар дүйнөнүн лингвистикалык да, концептуалдык да картинанын курамдык бөлүгү болуп саналат, ал тигил же бул этномаданияттын алып жүрүүчүлөрүнүн когнитивдик тажрыйбасын, алардын дүйнө жөнүндөгү билимдеринин жыйындысын чагылдырат, ал эми тил, анын ичинде метафора бул билимди вербалдаштырып, дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтүндө жазып жана сактап турат. Бир жагынан, тил эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн маанилүү болуп көрүнгөн тилден тышкаркы реалдуулуктун өзгөчөлүктөрүн чагылдырса, экинчи жагынан, эне тилинде сүйлөгөндөр дүйнөнү ошол этномаданияттын концептуалдаштыруу мүнөзүнө ылайык көрө башташат. Бул жагынан алганда, метафора чындыкты сыпаттоо каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу болуп саналат. Мына ошондой өзгөчөлүктөрдү изилдөө үчүн сөзсүз түрдө көркөм тексттерге таянабыз. Көркөм тексттерди изилдөө процессинде эң негизги деп эсептелинген жети мегасфераны аныктоого болот:

1. «Адам» (анын физикалык, физиологиялык, психикалык өзгөчөлүктөрү);
2. «Коом» (социалдык топтор, социалдык мамилелер ж.б.);
3. «Фауна» (фаунанын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);
4. «Өсүмдүк дүйнөсү» (флоранын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);
5. «Органикалык эмес дүйнө» (жансыз табияттын реалдуулугу);
6. «Артефакт» (адамдын ишмердүүлүгүнүн продуктулары);
7. «Убакыт» (убакытты өлчөө бирдиктери, объекттердин убактылуу мүнөздөмөлөрү ж.б.).

Жогорудагы сфералар метафоралаштыруунун негизги булактары болуп эсептелинет.

Адабияттар:

1. Вардзелашвили Ж. Метафорические номинации в языковой картине. Научные труды. Серия.: филология. Выпуск II. СПб-Тб., 2001.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., – М.: Русский язык, 1990
3. Дүйшеев Ш. Агындылар: -Б.: «Кыргыз китеп », 2020.
4. Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – К.: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014.
5. Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке: художественный текст при изучении русского языка как иностранного. СПб.: Златоуст, 2001.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990.
7. Маслова В. А., Пименова М. В. Коды лингвокультуры. М.: ФЛИНТА:Наука, 2016.
8. Толстая, С. М. К понятию культурных кодов. Славянская этнолингвистика[Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ethnolinguistica-slavica.org .
9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Наука, 1996.